

СЕМАНТИКО-ГРАМАТИЧНІ ОЗНАКИ ФЕМІНАТИВІВ

Анотація. Статтю присвячено фемінативам. Зазначено, що у конфлікті між формою і змістом таких іменників у структурі роду переважають семантичні основи цієї категорії. Асиметрія обсягів родових значень зміщена в бік кількісної переваги плану змісту над одиницями плану вираження. Маркований, сильний член граматичної опозиції у найменуваннях особи-діяча і суб'єкта стану засвідчує ознаки аналітизму у структурі української мови. Виділені основні групи фемінативів

Ключові слова: іменники-фемінативи, фемінативи, емоційно-нейтральні лексеми, емоційно-забарвлені лексеми, аналітизм.

Клас іменників-фемінативів був виділений в окрему категорію вченими на початку XIX ст. В українському мовознавстві про ці іменники вперше згадують у словнику І. Білецького-Носенка. Цей клас слів у своїх граматиках виокремлювали Й. Левицький, П. Залозний, А. Кримський, Г. Шерстюк та ін., однак докладного опису його автори не дали. У радянський час вивченням іменників спільного роду займалися С. П. Самійленко та

І. І. Ковалик. Іменники-фемінативи потенційно є виразниками чоловічої або жіночої статі, а в структурі мови марковані граматичним жіночим родом, що й зумовило їх назву – (від. лат. *femina* — жінка), позбавлені структурно-морфологічних засобів вияву родової віднесеності, вони називають неозначену за статтю особу, тобто є нейтралізованими формами.

Основну частину іменників-фемінативів формують ряди експресивно-оцінних слів, які називають осіб за їх діями, вчинками, рисами характеру, зовнішніми ознаками, поведінкою, станом тощо. Саме оцінні характеристики особи негативного змісту і загострюють увагу на поведінці, моралі, зовнішньому вигляді, рівні інтелекту, вроджених вадах, наприклад: *злodyга, замазура, нездара, ледацюга, нікчема, нечупара, нечеса, нероба, незграба трудяга*. Генетично ці іменники належать до жіночого роду, але через їх номінативну функцію набувають граматичного значення і чоловічого роду, не втрачаючи зв'язків із жіночим родом.

Морфологічна структура аналізованих найменувань засвідчує їх похідний характер. Вони формуються на базових дієслівних, рідше прикметникових і субстантивних основах шляхом приєднання до твірних основ словотворчих суфіксів або флексій із словотворчою функцією: – *к(а)*, – *а*, – *л(а)*, – *яз(а)*, – *ин(а)*, наприклад: *вискочка, діляга, жадина, завидя, книгоноша, трудяга*. Лексико-синтаксичний і морфолого-синтаксичний способи реалізовані у структурі лише окремих похідних, наприклад: *інкогніто, неминайкорчма, недолийчарка, шантрапа, тощо*. Цю класифікацію можна розширити рядом непродуктивних словотворчих суфіксів або флексій: – *аз(а)*, – *ятк(а)*, – *ик(а)*, – *еньк(а)*, – *юк(а)*, – *ух(а)*, – *л(я)*, – *ул(я)*, а також запозичені на – *е*, – *о*, – *і*, наприклад: *візаві, гуленька, двійнятка, жако, злюка, капризуля, молодчага, побируха, пискля, протеже*. [3 ; 65] Однак, засоби творення іменників-фемінативів не впливають на їх семантичну функцію: носія ознаки, носія стану. Усі похідні є словами-характеристиками, тобто означають, але не називають особу, вони несуть про людину якусь інформацію або виражають своє ставлення до неї. Наприклад: *відчаюга – смілива, хоробра людина, здатна на вкрай ризиковані вчинки; сердега – нещасна людина (уживається здебільшого при згадці про кого-небудь з відтінком співчуття, жалю); бідолаха; нездара – людина, яка не має таланту, здібностей до чого-небудь // неповоротка, незграбна людина; колега – товариш по спільній роботі, навчанню; особа тієї самої професії*.

Іменники-фемінативи найчастіше мають флексію – *а (я)*. Крім того, специфічним для української мови є функціонування найменувань середнього роду на – *о*, – *е*, які в позаконтекстних ситуаціях теж формують сему родової невизначеності особи, оскільки є потенційними носіями грамеми обох родів, наприклад: «Оно дядько Биб, мовчкватий *вайло*, перший на селі молотник і косар...» (Г. Тютюнник), «Гей, *вайло!* – гукала вона (Маланка) на неї, коли Гафійці ненароком вилітало з рук веретено...» (М. Коцюбинський), «*Базікало*, - прозивають його солідні люди» (М. Горький), «Цить ти, *базікало*, - затулила Мелашці рота Наталка» (С. Добровольський). Опозиція грамеми чоловічого і жіночого роду не має структурних, морфологічних показників, що спричинено абсолютною омонімією граматичних форм назв осіб жіночої і чоловічої статі. Формування цього граматичного феномена зумовлене зміною характеризуючої функції агента жіночого роду на характеризуючу функцію агента чоловічого роду. Іменник спільного роду вимагає фразової інтерпретації або пояснення (контекстного) вживання. [1; 34]

Оскільки фемінативи не мають корелятивних форм суфіксального чи суплетивного характеру, рід подібних найменувань виражається аналітично: флексією дієслова-присудка або флексією залежних від нього слів у ролі означення, наприклад: «*Петро ж такий базіка*» (Г. Бойко); «*Базіка висловила ще декілька подібних нісенітниць. З усього було видно, що вона не збирається так скоро випустити фельдкурата із своїх рук*» (Я. Гашек); *Еней од страху з плигу збився. В умі сердега помішавсь І зазараз сам не свій зробився, Скакав вертівсь і качавсь. (І. Котляревський); Сердега разом одуріла, Та й як його одній прожити літа молодії?* (Т. Шевченко); *Глава держави запропонував розширити співпрацю у галузі за рахунок спільних з Європейською комісією програм технічної допомоги та можливостей участі України у програмах продовольчої допомоги третім країнам, повідомляє прес-служба Президента.* (Урядовий кур'єр, 17 червня 2009 року № 106, стор. 3); *Глава українського уряду*

підкреслила, що для оплати закачуваного газу тимчасові касові розриви необхідно покривати кредитними резервами. (Урядовий кур'єр, 17 червня 2009 року № 106, стор. 2).

Розщеплення семантико-граматичних ознак чоловічого і жіночого роду не відбувається на рівні структури змісту і форми окремого слова; навпаки, тут виявляються однакові, тотожні семантичні функції носіїв стану, які реалізуються однаковими за звучанням морфологічними формами. [1; 34]

І. Г. Матвіяс зазначав, що фемінативи можна вважати такими тільки поза контекстом, в словнику. Тому рід вони мають відповідно до статі особи, яка ними називається. Дослідник твердить, що на рід таких іменників вказує контекст, тобто граматичний зв'язок із залежними від них словами (означеннями, присудковими словами та присудками – дієсловами минулого часу). [6; 26] Тому, слово поза контекстом є «мертве», а встановити родову віднесеність за формою слова неможливо, оскільки обидва члени бінарної опозиції є омонімами. Формування будь-якого морфологічного значення, систематизація способів вираження виявляються на синтаксичному рівні мови.

Узгодження фемінізмів в реченні формально збігається з узгодженням маскулізмів: категорія роду іменника узгоджується тільки з предикатом, означення ж узгоджується тільки з граматичним родом іменника. [2; 74]

А. П. Загнітко зазначав, що категорія роду фемінативів є аналогічною словозмінній категорії роду прикметників, числівників, які також містять оцінну характеристику особи. В іменниках – назв істот типу *замазуха, розумака, зівака, завивала* граматична категорія роду не тотожна словозмінній категорії роду прикметників, крім формальних факторів. На відміну від прикметників, де наявне протиставлення рядів граматичної форми із словозмінними формантами, тут присутні семантичні мотиви. Незважаючи на те, що фемінізми переважно виступають у функції предиката, означення, уточнюючого члена речення, вони не узгоджуються, а «диктують» узгодження препозитивним і постпозитивним прикметникам, займенникам, допоміжній формі предиката, а тип узгодження визначається статтю особи [5; 156]. Інколи, особливо на периферії речення, формант роду може функціонувати в сильній позиції, узгоджуючи, тобто підкоряючи елементи синтагматичної одиниці своєму звучанню і зберігаючи граматичне значення, виражене формально, наприклад: *Лежав я лежав, потім устав і побрів до хутора, мов каліка безнога* (Тютюнник, 1984, с. 74) Отже, іменник з омонімією граматичної форми роду буде тоді, коли атрибутивний, препозитивний чи постпозитивний прикметник (або інша частина мови) відображає його граматичне значення роду, повторюючи його, і виражаючи матеріально; синтагматично такий іменник розщеплюється на дві-три омонімічні родові форми (чоловічий або жіночий, наприклад: *невдаха*; чоловічий або середній, наприклад: *ледащо*).

Зростання кількості функціональних опозицій без формальної закріпленості граєм спричинило виникнення морфолого-синтаксичних показників родостатеві кореляції, оскільки арсенал словотвірних засобів бінарних протиставлень не забезпечує ідентичності змісту. Потреба у граматичній фіксації статі спричинила нові моделі її репрезентації. У конфлікті між формою і змістом у структурі роду перемогу здобувають семантичні основи цієї категорії. Асиметрія обсягів родових значень зміщена в бік кількісної переваги плану змісту над одиницями плану вираження. Маркований, сильний член граматичної опозиції у найменуваннях особи-діяча і суб'єкта стану засвідчує ознаки аналітизму у структурі української мови. [1; 35-36]

М. В. Леонова зазначає, що іменники-фемінативи – це не граматичний, а лексичний клас слів, оскільки він має порівняно з іншими словами не нове граматичне значення, а новий лексичний відтінок у значенні, спільний для всього класу.

Склад лексичних груп фемінативів різноманітний і утворює здебільшого стилістично забарвлений прошарок словникового складу, сфера вжитку якого часто перебуває за межами літературного мовлення. В стилістичному плані можна виокремити загальнолітературні мовні факти (нейтральна лексика, книжна, розмовна) та нелітературні мовні факти (просторіччя, діалектна лексика). Нейтральна (міжстильова, загальноновживана) лексика представлена такими словами, як *бродяга, книгоноша, святоша, сирота, скряга, староста тощо*. Стилістично нейтральними є також слова зі значенням національності, наприклад: *марі, чукча тощо*.

До так званих книжних слів відносимо такі лексеми, як *візаві, колега, предтеча, протеже* тощо. Небагато так званих діалектних слів, наприклад: *ишишмора* (плут).

Значно більше іменників на позначення осіб спільного роду в просторіччях та розмовній лексиці. Такі слова є стилістично забарвленими і вживаються лише в усному мовленні. На відміну від розмовних слів, які являють собою літературні (нормовані) елементи словника, просторіччя мають знижене, грубе забарвлення. Розмовна лексика представлена такими словами, як *зубрила, кнопа, молодчина, провора, прилипала, розтяпа, транжира, таратора, чортяка*. Просторіччями є такі слова, як *рос. балаболка, балда, мазила, мудрила, ненажера, шельма, шкода, шушера*.

Фемінативи з погляду оцінного значення поділяють на лексеми з негативним значенням, наприклад: *брехуха, скряга, транжира, ханжа, ишишмора тощо* та лексеми з позитивним значенням, наприклад: *молодчина, скромниця тощо*. З точки зору експресивно-оцінного забарвлення іменників спільного роду на позначення осіб В. В. Виноградов виокремлює емоційно забарвлені та емоційно нейтральні лексеми. [4; 74-75]

До емоційно-нейтральних лексем-фемінативів належать іменники на позначення осіб, що визначають рід діяльності. На цьому ґрунті вони зближуються з маскулізмами, наприклад: *книгоноша, листоноша, рівня, суддя, слуга, сирота, тощо*. А також іменники, що позначають національність або народність, наприклад: *ерзя, уде, чукча, чухна, тощо*.

Серед емоційно-забарвлених іменників спільного роду на позначення осіб можемо виокремити такі: з лагідним значенням, наприклад: *скромняга, симпатяга, розумаха*, або фамільярного звернення, наприклад: *нездара, незграба*, та зменшувально-пестливого значення, наприклад: *сиротинка*.

О. О. Потєбня зазначав, що перенесення імен жіночого роду на чоловічі особи є принизливим. Емоційний компонент у фемінативах, які виражають функцію носія жіночої статі, значно нижчий від того ступеня метафоризації, якого досягають фемінативи у ролі носія чоловічої статі. Щодо морфологічних одиниць із структурними ознаками середнього роду, які контекстуально відтворюють грамеми чоловічої або жіночої статі, то їх рівень експресивної насиченості однаковий [8; 498].

За семантичним значенням В. В. Мерінов серед іменників спільного роду виокремлює такі групи:

1. Особи за професією, родом занять, соціальним станом, наприклад: *безхатченко, вишибала, злодюга, сирота*.

2. Осіб за окремими психофізичними властивостями (рисами характеру, поведінкою, діями, зовнішнім виглядом, вадами, віком, рівнем інтелекту тощо). Вони можуть мати:

а) негативно-оцінний компонент, наприклад: *вискочка, діляга, завида, нездара, ненажера*.

б) позитивно-оцінний компонент, наприклад: *відчаюга, сердега, симпатяга, стиляга, трудяга*.

в) можуть бути позбавлені цих оцінних компонентів, виражаючи нейтральне ставлення до особи, якої вони стосуються, наприклад: *лівиша, малолітка, кривуля тощо*. [7; 59-61]

В. Г. Васченко подає глибший аналіз іменників спільного роду і розглядає такі групи:

1. Зменшувально-пестливі форми спільного роду, утворені від власних імен. Суб'єктивно-оціночні форми власних імен можуть співвідноситися з чоловічими повними іменами, наприклад: *Дьома (Дементій)* тощо; з жіночими повними іменами, наприклад: *Зьома (Земфіра), Маньок (Марія)* тощо; з чоловічими і паралельно з жіночими повними іменами, наприклад: *Бодя (Богдан, Богдана), Валя (Валентина, Валентин), Вася (Василь, Василина), Женя (Євгенія, Євген), Пашка (Павло; Павла), Сашко (Олександр, Олександра), Стьопа (Степан, Стефанія), Яся (Ярослав, Ярослава)*. Група іменників-антропонімів у мовному вжитку функціонує подібно до іменників-маскулізмів, називаючи узагальнену особу діяча, і родову ознаку виявляє синтаксичними засобами на фоні контексту.

2. Власне українські прізвища на *-о* та на приголосний: *Оксана Іваненко, Василь Іваненко, Леся Теглій, Богдан Теглій, Лариса Скорик, Олександр Скорик*. Відомо, що в чоловічому і жіночому родах вони є омоформами, бо збігаються лише в називному відмінку, оскільки прізвища на позначення чоловічої статі є відмінюваними. Отже, в таких прізвищах співвіднесеність категорії роду та значення статі виражена морфолого-синтаксично за допомогою словозмінної парадигми відповідного прізвища, словозмінної категорії роду узгоджуваних прикметників, займенників, порядкових числівників, а також координацією з присудком, що враховує родово-статеву характеристику особи й виражений дієслівними формами минулого часу та умовного способу. Таким чином, семантика родового протиставлення передбачена морфологічними та аналітичними засобами вираження категорії роду. [7 ; 76]

3. Серед запозичених прізвищ виділяють такі: на *-а (я)*, наприклад: *Золя*, на *-у/ю*, наприклад: *Енеску, Анжу, Камю*, на *-о*, наприклад: *Бруно, Дідро*, на *е/є*, наприклад: *Гейне, Бізе, Монтискьє*, на *-і*, наприклад: *Вівальді, Кюрі*, на *-ї*, російські прізвища на *-аго, -их, -ово*, наприклад: *Живаго, Черних, Дурново*. Такі іменники, що позначають осіб чоловічої або жіночої статі є повними омонімами, адже вони збігаються у всіх формах, тобто незмінні.

4. Загальні іменники, які позначають особу за родом діяльності та різного роду характерними позитивними і негативними ознаками, наприклад: *ледацюга, сіромаха, сирота, хапуга*. [3; 61]

5. Серед іменників спільного роду, що характеризують людину з певного боку, часто маючи емоційно-експресивне забарвлення, в граматичному плані часто співвідносяться прізвища, які відповідно до статі особи-носія виражають граматичне значення чоловічого або жіночого роду. Це прізвища іменникового типу, які тотожні формою та походженням з певним іменником – загальною назвою, типу *Зозуля, Капуста, Паляниця*. Отже, прізвища такого типу за всіма семантико-граматичними показниками схожі на іменники спільного роду, за винятком того, що вони не мають емоційно-експресивного забарвлення, як згадані іменники. Українські прізвища, тотожні формою з певним іменником, вступають в омонімічні відношення з цими іменниками – загальними назвами, що відображає лексико-граматична категорія таких лексем. У цьому випадку іменник – загальна назва відноситься до жіночого роду, а омонімічне йому прізвище, тотожне з ним формою, має вияви невідповідності граматичного значення граматичній формі роду, наприклад: *паляниця* – тільки жіночого роду; *Паляниця* (прізвище, марковане граматичним жіночим родом) – виражає граматичне значення чоловічого і жіночого роду. [7; 78]

Р. В. Тарасенко так класифікує іменники спільного роду:

1. Іменники спільного роду на позначення осіб за зовнішніми ознаками, наприклад: *дилда, замараха тощо*.

2. Іменники спільного роду, які характеризують людину за звичками, поведінкою, наприклад: *забіяка, верзила тощо*.

3. Іменники спільного роду, які характеризують особу за інтелектуальними якостями, наприклад: *всезнайка, молодчина, тупиця тощо*.

4. Іменники спільного роду, які характеризують особу за морально-етичними якостями, наприклад: *роботяга, святоша, ханжа тощо*.

5. Іменники спільного роду, які характеризують людину за родом діяльності, соціальним статусом, наприклад: *книгоноша, писака тощо*. [9; 75]

Отже, іменники-фемінативи становлять шар експресивно-оцінної лексики, характеризуються особливими граматичними ознаками. Основи фемінативів мають похідний характер.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безпояско О. К. Формально-семантична кореляція у системі іменних граматичних категорій / О. К. Безпояско // Мовознавство. – 1992. - № 1. – С. 33-38.
2. Брагіна А. А. Наблюдения над категорией рода в русском языке / А. А. Брагіна // Вопросы языкознания. – 1981. № 5. С. 68-78.
3. Васченко В. Г. Грамматическая категория общего рода в русском языке / В. Г. Васченко // Вопросы языкознания. 1984. - № 5. – С. 60-88.
4. Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове / В. В. Виноградов / М. – Л., 1947; С. 74-75.
5. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: Морфологія. / А. П. Загнітко – Донецьк, 1996. 437 с.
6. Матвіяс І. Г. Іменники в українській мові. / І. Г. Матвіяс. – К. : Рад. Школа, 1974. – 184 с.
7. Мерінов В. В. Функціонально-категорійна аспектуальність граматичного роду іменника в українській мові. / В. В. Мерінов // Харківський нац.пед.ун-т ім. Г.С.Сковороди. – Х., 2005. – 211 с.
8. Потєбня А. А. Из записок по русской грамматике. / А. А. Потєбня. М., 1968. 498 с.
9. Тарасенко Р. В. Слова общего рода и их лексико-семантическая особенность // Рус. яз. в шк. – 1980. - № 4. – С. 75-79; 75

Femininity is examined in the article. Semantic bases of this category prevail in a conflict between a manner and matter of such nouns in the structure of family. Asymmetry of volumes of family values is displaced toward quantitative advantage of maintenance above units of expression.

Keywords: nouns femininity, femininity, emotionally neutral lexemes, emotionally painted lexemes.